

УДК 371:811.161.2+378.016:82.09

МЕТОДОЛОГІЯ СИСТЕМНОГО ПІДХОДУ В РОЗВИТКУ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ

Л.О. Базиль

Анотація. У статті осмислено сутність системного підходу, визначено основи його принципи, закономірності й властивості для здійснення педагогічних досліджень. Автором доведено актуальність системного підходу як методологічного підґрунтя вирішення наукової проблеми розвитку літературознавчої компетентності майбутніх учителів української мови і літератури.

Ключові слова: вчитель української мови і літератури, літературознавча компетентність, системний підхід.

Аннотация. В статье раскрыта суть системного подхода в контексте проведения педагогических исследований, определены основные его принципы и закономерности. Доказывается актуальность использования системного подхода для решения научной проблемы развития литературоведческой компетентности будущих учителей украинского языка и литературы.

Ключевые слова: учитель украинского языка и литературы, литературоведческая компетентность, системный подход.

Summary. In article the essence of the system approach in a context of carrying out of pedagogical researches is opened, its basic principles and laws are determined. The urgency of use of the system approach for the decision of a scientific problem of development literary competence of the future teachers of the Ukrainian language and the literature.

Key words: the teacher of the Ukrainian language and the literature, literary competence, the system approach.

Постановка проблеми. Пріоритетним напрямом вивчення явищ і процесів життєдіяльності суспільства справедливо визнано системний підхід. Під його впливом розширено межі науково-пізнавальної діяльності, змінено акценти педагогічних досліджень. Поліпшується якісний рівень осмислення дійсності, оскільки дослідницьку працю спрямовують на всебічне вивчення взаємопов'язаних об'єктів, і на цій основі створюють концептуальні структурно-організаційні чи технологічні моделі розвитку наукових галузей.

Виклад основного матеріалу. З'ясуванню сутності системного підходу приділено велику увагу. Науковий інтерес до осмислення напряму дослідження виник у 60-х рр. ХХ ст. Різномасштабні питання системності висвітлено в працях П.К.Анохіна, В.Г.Афанасьєва, І.В.Блауберга, М.С.Кагана, Ф.Ф.Корольова, Н.В.Кузьміної, В.М.Садовського, Е.Г.Юдіна й ін. [2; 3; 5; 10; 12; 17; 20]. Ученими виокремлено основні поняття системного підходу, визначено його принципи і характеристики, окреслено шляхи й можливості використання у різних наукових галузях. За останнє десятиліття захищено дисертації, об'єктом наукового пошуку яких є системи: «Система управління багатопрофільною інноваційною освітньою установою» (В.М.Смірнов, 2001 р.), «Система

пропедевтичної підготовки іноземних громадян з природничих дисциплін у технічному університеті» (Н.Б.Булгакова, 2002 р.), «Особистісно орієнтована система навчання основ інформаційних технологій в процесі підготовки майбутніх вчителів іноземних мов» (Л.А.Карташова, 2004 р.), «Система підготовки бакалаврів гуманітарних наук з іноземної мови в університетах США» (І.В.Пасинкова, 2005 р.), «Система професійної підготовки майбутніх учителів української мови і літератури (в умовах педагогічного університету)» (О.М.Семенов, 2006 р.), «Система неперервної правової підготовки педагогічних кадрів» (С.Л.Болотова, 2007р.), «Система формування самостійно-дослідницької діяльності майбутніх учителів іноземних мов у процесі ступеневої підготовки» (М.О.Князян, 2007 р.), «Методична система професійного адаптування педагога в установах середньої професійної освіти» (О.В.Бурмістрова, 2009 р.), «Методична система формування креативної компетентності студентів-філологів педагогічного ВНЗ» (І.В.Брякова 2010 р.) й ін.

Істотні зміни акцентуації науково-педагогічної діяльності, активізація науковців щодо проведення досліджень через призму системного підходу окреслили потребу в ґрунтовному опануванні його сутності. З огляду на зазначене, в межах статті осмислимо концепцію даного напрямку й визначимо його закономірності щодо вирішення наукової проблеми розвитку літературознавчої компетентності.

Загальновідомо, що підвалини системного підходу було закладено в філософії, де напрям тлумачили як засіб створення світоглядної позиції, яка стверджувала єдність світу, взаємозв'язок усіх його предметів, явищ. В нинішньому інформаційному просторі існують такі основні дефініції системного підходу:

- напрям у методології науки, спрямований на розробку методів дослідження й конструювання складних за організацією об'єктів як систем [8];
- підхід до всебічного вивчення явищ як взаємодіючих компонентів цілого, знаходження в системі цих відносин провідних тенденцій і основних закономірностей [12, с. 104];
- напрям методології досліджень, суть якого полягає у вивченні об'єкта як цілісної множини елементів у сукупності відношень і зв'язків між ними, тобто розгляд об'єкта як системи [25];
- методологічний засіб, що в онтологічному й гносеологічному аспекті передбачає спеціальну стратегію дослідження моделі об'єкта як цілого, яка виконує функцію засобу організації дослідження [5];
- напрям методології наукового пізнання й соціальної практики, що передбачає вивчення об'єктів як систем [7].

Як бачимо, спільною ознакою різних поглядів дослідників щодо сутності системного підходу є осмислення структури шляхом виокремлення системотвірних зв'язків, з'ясування особливостей функціонування і розвитку окремих об'єктів на основі методологічного принципу цілісності. Узагальнення існуючих позицій дозволило сформулювати традиційне визначення системного підходу як наукового принципу пізнання й перетворення дійсності, що впорядковує розробку методів і засобів дослідження й конструювання складних об'єктів, на основі вивчення взаємозумовленості, взаємодії елементів і цілого, компонентів між собою і цілого в структурах більш високого порядку. Отже, використання системного підходу, на нашу думку, створює можливість вивчення літературознавчої компетентності як складного ієрархічного утворення на основі позицій цілісності й взаємозумовленості її структурних і функціональних компонентів, зв'язків між окремими елементами системи.

Пропагуючи системний підхід як напрям методології, «вихідний принцип, основне переконання, що складає основу дослідницької діяльності» в цілому (за О.М.Семенов), науковці наголошують на обов'язковому врахуванні в дослідженнях специфіки окремих галузей. Оскільки предметом нашої уваги є літературознавча компетентність майбутнього вчителя як багаторівнева складна якість особистості, що поєднує здобутки різних гуманітарних наук, вважаємо логічним висвітлити особливості використання системного підходу в літературознавстві, психології й педагогіці.

Теоретики літератури пропагують застосовувати напрям у літературознавчих дослідженнях для вивчення конкретних явищ шляхом виокремлення складових компонентів, що розглядаються цілісно [14, с.400]. Активно дослідницьку діяльність на засадах системного підходу організували Р.Барт, У.Еко, Ю.С.Лотман, Д.Фоккема й ін. У працях науковців йшлося, насамперед, про систему художнього простору як ієрархізовану структуру кодів (тобто «асоціативних площин», типів надтекстової організації значень), які означають зв'язок тексту з іншими позатекстовими мегаструктурами. Зокрема, російський дослідник Ю.С.Лотман стверджував, що художній твір – явище, яке є ієрархізованою системою структур і має позасистемні елементи, що можуть бути компонентами іншої системи в межах окресленої цілісності й виступають як додатковий

інформаційний резерв. Найвищим рівнем такої структури літературознавець називав ідеологічні коди: «Закони політичного, релігійного, філософського порядку, жанрові коди, етикетні міркування, які істориком доводиться реконструювати на основі тих самих текстів, <...> приводять до додаткового кодування. Відмінність на рівнях свідомості і в доцільній діяльності між автором тексту й істориком, який читає текст, створює найвищий поріг декодування» [16]. Голландський учений Д.Фоккема наголошував на існуванні загальнолітературної, жанрової структур, специфічного письменницького ідіолекту, який також можливо вивчати як особливу систему. Французький структураліст Р.Барт виокремив акціональну, семіотичну, герменевтичну, культурну і символічну ієрархії художнього твору [4]. Окреслені думки видаються важливими у контексті дослідження, оскільки впливають на сприйняття і засвоєння художніх творів, формують знання й уміння, які входять до структури літературознавчої компетентності.

У психологічній площині застосування системного підходу дозволяє, за слушною думкою дослідниці В.А.Семиченко, виокремити приховані властивості об'єктів, що входять до складу системи й ґрунтовно вивчити системні зв'язки. При цьому науковець розглядає методологічний напрям як засіб для розуміння багатокомпонентних відношень, що утворюються в системі і між різними системами [31]. Акцентуючи увагу на значимості застосування системного підходу як обов'язкової методологічної основи соціально-психологічних досліджень, В.П.Казміренко зауважує, що під час вивчення об'єкти виступають не сформованою системою, а постають як результат зіставлення складних, суперечливих і взаємозалежних властивостей і характеристик об'єкта. Тому обов'язковою умовою успішності використання системного підходу дослідник визначає «перехід від феноменалістської фіксації властивостей об'єкта до спеціального теоретичного конструювання моделей, що найбільш адекватно виявляють системну будову і сутність об'єкта» [11, с.166].

Оскільки системний підхід все виразніше набуває статусу методологічної основи, то важливим є його застосування в педагогічних дослідженнях. Саме вказаний напрям допомагає педагогам визначити цілісність системи, дослідити її зміни в процесі розвитку, вивчити особливості функціонування системи, зануреної в зовнішнє середовище, порівняти кілька систем, які виконують спільне завдання, тобто цілісно осмислити педагогічний процес, повністю врахувати багатоаспектність взаємозв'язків між його компонентами [13].

З огляду на зазначене, системність надає ознак цілісності розвитку літературознавчої компетентності, обґрунтовує його скоординованість, цілеспрямованість, ієрархію рівнів. Дослідження цього процесу передбачає з'ясування динамічної сутності різноманіття структурних проявів взаємозв'язків (зовнішніх і внутрішніх) і взаємозалежностей всіх елементів і підсистем в єдиній конструкції цілого. Важливим моментом науково-дослідницької діяльності на цьому етапі, на нашу думку, є пошук характеристик і властивостей, які забезпечують стійкість, збереження конкретного явища й визначають тип і напрям його змін.

Наголошуючи на проведенні педагогічних досліджень через призму системного підходу, О.М.Саранов акцентує увагу на врахуванні таких його особливостей:

- цілісність структури, що складається з елементів, частин, які знаходяться в нерозривному зв'язку між собою;

- функціональність системи, що обумовлює її включення до більш складних структур;
- соціальність структури, що характеризується прагненням досягти мети;
- ієрархічність системи, яка залежить від ступеня взаємозв'язку її частин і елементів;
- динамізм, що забезпечується процесом функціонування і розвитку структури [21].

Пропагуючи використання системного підходу в педагогічних дослідженнях О.М.Авер'янов наголошує на таких характеристиках напряму:

- вивчення об'єкта теоретичної і практичної діяльності як системи, тобто певної множини взаємозумовлених елементів;

- виокремлення складу, структури, організації елементів і частин системи, взаємодії між ними;
- дослідження функцій конкретної системи і з'ясування її ролі серед інших систем;
- виявлення зовнішніх зв'язків системи, визначення серед них головних і другорядних;
- пошук і вивчення закономірностей і тенденцій розвитку системи [1].

Аналіз і узагальнення окреслених позицій дослідників послугували підвалиною для виокремлення основних принципів напряму: цілісності, структурованості й організованості. У такому контексті підтримуємо слушну думку О.М.Семенов, що цілісність сприяє осмисленню об'єктів у єдності компонентів і зв'язків і забезпечує скоординованість усіх елементів; структурованість характеризується ієрархією будови об'єкта, послідовним розчленуванням цілого на окремі частини, розглянуті в єдності; організованість означає структурну впорядкованість об'єкта [22, с.26].

З огляду на зазначене, можемо стверджувати, що використання системного підходу в науковому дослідженні забезпечується двома аспектами:

- пізнавальним (описовим), – що передбачає вивчення й аналіз об'єктів, явищ як системних утворень;

- конструктивним (проектувальним) – зорієнтованим на моделювання, синтез систем для досягнення мети дослідження.

Варто зазначити, що кожному з аспектів властивий окремий алгоритм реалізації. Пізнавальний – спрямований на вивчення зовнішніх характеристик системи шляхом дослідження внутрішніх її ознак (тобто складу і структури). Конструктивний підхід реалізується за алгоритмом пізнавальної діяльності, представленим схематично на рис. 1:

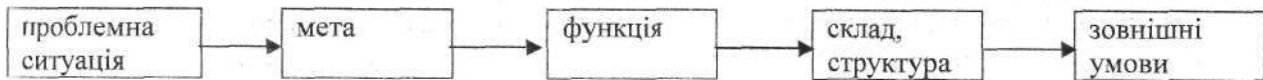

Рис. 1. Алгоритм конструктивного (проектувального) аспекту системного методу

З огляду на те, що розвиток літературознавчої компетентності вчителя, на нашу думку, є неперервним складним багаторівневим ієрархічним процесом, то важливою для дослідження є думка В.О.Ганзена про взаємозумовленість зазначених аспектів, взаємопов'язане їх використання для вирішення однієї наукової проблеми. Таким чином, вивчення феномену літературознавчої компетентності логічно здійснювати з позиції застосування пізнавального аспекту системного підходу, а осмислення її розвитку – з точки зору конструктивного.

Вважаємо, що своєрідність літературознавчої компетентності педагога як складної цілісної структури неможливо зрозуміти лише на основі врахування властивостей і особливостей елементів системи, позаяк вона залежить від цілісності зв'язків і відносин між ними, що виявляється в ієрархії побудови, поліструктурної і багаторівневої організації системи. Тому одним із основних завдань дослідження феномену літературознавчої компетентності через призму системного підходу буде з'ясування динаміки функціонування, що можливо на основі вивчення різноманітних проявів цілісності її існування.

Як зазначалося вище, кожне системне дослідження має основні характеристики. Пріоритетною серед них справедливо називають цілісність. З точки зору цієї властивості літературознавчу компетентність розуміємо як цілісне утворення, що інтегрує сукупність ознак, а не елементів. Відтак, у контексті системного підходу слід виокремити засоби пошуку і фіксації інтегративних властивостей цієї системи синтетичним способом. У межах дослідження маємо на увазі концепції, теорії і встановлення концептуальних взаємозв'язків між ними. З огляду на зазначене, вивчення феномену літературознавчої компетентності з позицій системного підходу має включати аналітичну діяльність, що поступово переходить у процес синтетичного встановлення зв'язків між комплексами характеристик окремих компонентів. Результатом такої діяльності буде визначення і дослідження елементного складу об'єкта літературознавчої компетентності як системи і побудова його моделі.

Продуктивність такої аналітико-синтетичної діяльності залежатиме, на нашу думку, від рівня вирішення двох основних завдань:

- 1) на основі проаналізованих вище позицій дослідників визначити властивості, відносини і зв'язки, які має літературознавча компетентність як система з іншими системами, а також її підсистемами, частинами й елементами;

- 2) дослідити структуру організації системи й ієрархію її побудови. Таким чином, у межах дослідження розвитку літературознавчої компетентності майбутнього вчителя, на нашу думку, необхідно окреслити функції системи і її підсистем, відносини системи з середовищем, охарактеризувати своєрідність розвою, а також встановити інформаційний статус на «циркулюючій (усередині системи й у навколишньому середовищі) інформації управління системою» [11].

Ефективно вирішити сформульовані завдання можливо, на наш погляд, за умови інтегрованого використання основних шляхів реалізації системного підходу, виокремлення яких є результатом аналізу й узагальнення В.Г.Афанасьєва, В.А.Ганзена, М.С.Кагана й ін.:

- системно-елементний, у площині якого можливим є з'ясування компонентів літературознавчої компетентності як системи;

- системно-структурний, зорієнтований на розкриття внутрішньої ієрархії літературознавчої компетентності й системних взаємозв'язків її складових, а також дослідження способів їх взаємодії;

- системно-цільовий дозволяє окреслити основні цілі й завдання функціонування літературознавчої компетентності як системи й кожного з її компонентів;

- системно-функціональний передбачає виявлення її функцій структури в цілому й кожного з елементів зокрема;
- системно-інтегративний дозволяє визначити джерела, фактори збереження, удосконалення й розвитку літературознавчої компетентності вчителя;
- системно-процесуальний вказує на процеси (операції, процедури), що відбуваються в цій системі з метою збереження її цілісності, вдосконалення й розвитку;
- системно-комунікативний передбачає з'ясування зовнішніх взаємозв'язків літературознавчої компетентності як системи з іншими у горизонтальній і вертикальній площинах;
- системно-історичний досліджує питання виникнення літературознавчої компетентності вчителя як системи, етапи її розвитку й історичну перспективу [7; 8; 10; 25].

Оскільки характерною ознакою літературознавчої компетентності як і загалом будь-якої системи є наявність певної ієрархічної структури (побудова і внутрішня організація, впорядкованість, цілісна єдність) і її складників (множина, набір елементів, що утворюють ціле) [24], то основну увагу слід зацентрувати не на елементах, а на підсистемах, що входять до складу системи вищого рівня організації [9].

З огляду на те, що предмет наукового інтересу стосується особистості майбутнього вчителя української мови і літератури, то в межах дослідження слід урахувати позиції вчених (Л.С.Виготського, Б.Ф.Ломова, К.К.Платонова, В.О.Ядова й ін.), які розглядають людину як біологічну, психологічну й соціальну структуру, що виявляється на межі взаємодії двох систем: внутрішньої – суб'єктивного середовища й зовнішньої – об'єктивного середовища. Зокрема Б.Ф.Ломов тлумачить цілісність людини через багатовимірні зв'язки біологічного (властивості нейродинаміки), психологічного (процеси, стани, власні якості особистості в контексті діяльності, спілкування і поведінки) і соціального (людина в системі суспільних відносин) компонентів [15]. К.К.Платонов у розрізі системного підходу розуміє особистість як сукупність взаємозалежних біопсихічних властивостей, психічних процесів, досвіду й спрямованості [18]. В.А.Ядов цілісність людини відображає через диспозиційну структуру особистості, що становить собою ієрархію рівнів елементарних фіксованих установок, загальної спрямованості особистості, ціннісних орієнтацій на цілі життя і засоби досягнення цих цілей [26].

Отже, з метою запобігання однобічності, статичності й неповноти розгляду літературознавчу компетентність варто розуміти як системну якість особистості, що забезпечує її цілісність – професійне «Я».

Таким чином, літературознавчу компетентність учителя української мови і літератури з позицій системного підходу ми розглядаємо як складну багаторівневу ієрархічну структуру, що визначає відповідність фахівця вимогам професійної діяльності в середніх освітніх закладах, і яка може бути представлена у вигляді сукупності певних підсистем. Системотвірним елементом такої структури, на нашу думку, має бути психолого-педагогічна підсистема, що забезпечує самоорганізацію (самопідготовку і самореалізацію) особистості словесника у процесі вирішення професійних завдань, і виступає «каталізатором» ієрархізації компетентності як цілісності відповідно до вимог конкретної фахової діяльності.

Висновки. Таким чином, вивчення феномену літературознавчої компетентності з позицій системного підходу, на нашу думку, можливе у проекції педагогіки й психології вищої школи, психології професійної діяльності, соціології, професійної освіти, але з урахуванням здобутків літературознавства. У кожному випадку вона становитиме іншу форму й характеристики взаємозв'язків. Ефективне використання системного підходу в дослідженні розвитку літературознавчої компетентності майбутнього словесника забезпечить міждисциплінарний синтез.

Як відомо, результатом дослідницької діяльності з позицій системного підходу є концептуальна модель, що формується на основі законів і теоретичних положень науки, і відображає концепцію цілісності. Відсутність такої моделі свідчить про неефективність чи навіть помилковість використання системного підходу. Причому зазначимо, що дійсний об'єкт як продукт є масштабнішим, ніж модель [19]. Відтак, побудова концептуальної моделі розвитку літературознавчої компетентності майбутнього вчителя є необхідною умовою поглибленого вивчення цього явища й доведенням ефективності застосування системного підходу в межах дослідження. Як результат зазначеного вище постає необхідність у розробці моделі цілісного функціонування об'єкта в тій площині реальності. Тому перспективними напрямками дослідження вважаємо виокремлення системотвірного елементу чи механізму; визначення внутрішніх взаємозв'язків, взаємодії з об'єктами зовнішнього середовища й побудову концептуальної моделі реалізації теоретичних положень у практичній діяльності.

Література

1. Аверьянов А.Н. Системное познание мира : методологические проблемы / А.Н.Аверьянов. – М. : Политиздат, 1985. – 263 с.
2. Анохин П.К. Теория функциональных систем в физиологии и психологии / П.К.Анохин. – М. : Наука, 1978. – 384 с.
3. Афанасьев В.Г. Системность и общество / В.Г.Афанасьев. – М. : Политиздат, 1980. – 368 с.
4. Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. / Р.Барт – М. : Прогресс, 1989. – 616 с.
5. Блауберг И.В., Юдин Э.Г. Становление и сущность системного подхода / И.В.Блауберг, Э.Г.Юдин. - М. : Наука, 1973. – 270 с.
6. Выготский Л.С. Педагогическая психология. - М. : Педагогика-Пресс, 1996. - 536 с.
7. Ганзен В.А. Системный подход в экспериментальном исследовании. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.humans.ru/humans/426623>
8. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / С.У. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 374 с.
9. Гусинский Э.Н., Турчанинова Ю.И. Введение в философию образования / Э.Н.Гусинский, Ю.И.Турчанинова. – М. : Издательская корпорация «Логос», 2000. – 224 с.
10. Каган М.С. Системный подход и гуманитарное знание / М.С.Каган. – Ленинград : ЛГУ, 1991. – 319 с.
11. Казмиренко В.П. Социальная психология организаций : [монограф.] / В.П.Казмиренко – К. : МЗУУП, 1993. – 384 с.
12. Королев Ф.Ф. Системный подход и возможность его применения в психолого-педагогических исследованиях / Ф.Ф.Королев // Советская педагогика. – 1970. – № 9. – С.103 – 115.
13. Лігоцький А.О. Система різнорівневої підготовки фахівців в Україні (теоретико-методологічний аспект) : дис... д-ра пед. наук : спеціальність 13.00.04 «теорія і методика професійної освіти» / А.О.Лігоцький. - К., 1997. - 484 с.
14. Літературознавча енциклопедія : у 2-х томах. / авт.-уклад. Ю.І.Ковалів. – Т.2. – К. : ВЦ «Академія», 2007. – 624 с.
15. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологи / Б.Ф.Ломов. - М. : Наука, 1984. - 444 с.
16. Лотман Ю.М. Изъявление Господне или азартная игра? // Ю.М.Лотман и тартуско-московская семиотическая школа. – М. : Гнозис, 1994. – 567 с.
17. Методы системного педагогического исследования / под ред. Н.В.Кузьминой. – Л. : Изд-во Ленинградского ун-та, 1980. – 172 с.
18. Платонов К.К. Проблемы способностей / К.К.Платонов. - М. : Наука, 1972. – 312 с.
19. Просецкий П.А., Семиченко В.А., Семиченко В.Е. Психологический анализ понимания студентами системного принципа процесса профессиональной подготовки в вузе // Психологические вопросы формирования личности будущего учителя : Межвузовский сборник научных трудов. – М. : МГПИ имени В.И. Ленина, 1986. – 175 с.
20. Садовский В.Н. Основания общей теории систем / В.Н.Садовский. - М. : Наука, 1974. – 279с.
21. Саранов А.М. Системный подход в исследованиях учебно-воспитательного процесса средней школы (на примере воспитательной работы классного руководителя) : автореф. дисс. к.п.н. / А.М.Саранов. – Казань, 1985. – 24 с.
22. Семенов О.М. Професійна підготовка майбутніх учителів української мови і літератури : [монограф.] / О. М. Семенов. – Суми : ВВП «Мрія-1» ТОВ, 2005. – 404 с.
23. Семиченко В.А. Психологія педагогічної діяльності : [навч. посіб.] / В.А.Семиченко. - К. : Вища шк., 2004. - 335 с.
24. Семиченко В.А. Системно-структурне моделювання об'єктів у психолого-педагогічних дослідженнях / В.А.Семиченко // Післядипломна освіта в Україні. – 2003. – Вересень. – С. 26 – 30.
25. Системний підхід // Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://uk.wikipedia.org/wiki/>
26. Ядов В.А. Социологические исследования: методология, программа, методы. – Самара : Самарский ун-т, 1995.- 231 с.